

АНОТАЦІЯ

Різун Н. Т. Ранньодержавні інститути скандинавів і слов'ян у VIII–XII ст.: “тінг” і “віче”. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – «Історія та археологія». – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2022.

Дисертацію присвячено компаративному дослідженню ранньодержавних інститутів скандинавів, полабських і поморських слов'ян. У центрі його уваги перебувають середньовічні зібрання – тінг і віче. Учасників, перебіг, діяльність, еволюцію та інші аспекти асамблей проаналізовано з урахуванням державотворчих процесів, особливостей суспільних устроїв останньої чверті VIII – середини XII ст. Обґрунтованість зіставлення обумовлюють відомості про одночасність і подібність розвитку Норвегії, Швеції, Слов'янського Полаб'я й Помор'я. Характерними для регіонів були стійкість додержавних форм влади, довготривалість побутування язичницьких вірувань, повільність трансформації владних інститутів, притаманна архаїчним суспільствам колективна форма управління.

Поєднання наративних, археологічних, правових, епіграфічних і топографічних джерел дає змогу всебічно проаналізувати ці суспільні устрої та ранні держави на етапі політичної консолідації, централізації, християнізації та поглиблення соціальної стратифікації. Враховано найновіші досягнення історичної науки й найважливіші теоретико-методологічні напрацювання медієвістів, археологів, антропологів і знавців рунічного письма, зокрема, дискусію про історичну цінність середньовічних наративних джерел – саг, хронік і житій. Використано досягнення історичної компаративістики, понятійний апарат політичної антропології (концепти *вождівство* та *дружинна держава*), антропологічний підхід під час розгляду звичаєвого права.

Порівняльний аналіз процесів державотворення засвідчує типологічну й часову близькість суспільно-політичної еволюції у скандинавів, полабських і поморських слов'ян в останній чверті VIII – середині XII ст. На підставі археологічних і писемних джерел простежується консолідація та інтеграція племінних організмів – перший етап державотворення. Наприкінці X ст. ці процеси остаточно не завершилися ні в Норвегії та Швеції, ні в Слов'янському Полаб'ї та Помор'ї. Тож у регіоні суспільна й політична організації залишалися порівняно архаїчними значно довше, ніж у решті Європи.

Серед усіх цих територій норвезькі землі першими об'єдналися в одну державу в першій половині XI ст. за правління конунгів Олава Трюгвасона, Олава Святого й Гаральда Сігурдсона. Тоді у Швеції консолідаційні процеси були менш вираженими, свої та готи ще не створили єдиної держави. Шведський устрій можна охарактеризувати як конфедеративний, адже його основою були порівняно незалежні складені вождівства й ранні держави.

Привертає увагу подібність інтеграційних процесів у скандинавів і слов'ян. Адже лютичі, ободрити, щецинці та пижичани мали аналогічні системи управління. Перші становили союз чотирьох великих племен. Ранньодержавне утворення других було сформоване з ободритів, полабів і вагрів. У Помор'ї функціонувала трохи інша політична організація, ніж у Полаб'ї. Тут значно більшу роль відігравали новостворені поселення міського типу, великі центри міжнародної торгівлі, кожен з яких був політично й економічно незалежним.

Ранні держави скандинавів і слов'ян утворилися в подібний спосіб, а саме шляхом об'єднання складених вождівств у єдине ціле. Найчастіше державотворення відбувалося на територіях скупчень економічних, політичних, релігійних центрів. У Норвегії важливим осередком таких процесів була, зокрема, провінція Вестфольд, у Швеції – Упланд і Содерманланд біля оз. Маларен. У Полаб'ї держави виникли в околицях м. Старград, у місцевості поблизу

м. Радогощ і на о. Рюген, у Помор'ї – навколо міських центрів щещинців і пижичан.

Охарактеризовано найважливіші владні інститути скандинавів, полабських і поморських слов'ян, а саме: повноваження вождів різних рангів, правителів, знаті, дружин, особливості функціонування осередків язичницьких культів, бенкети. Розповіді наративних джерел проливають світло на образ та характеристики конунгів і князів, указують на важливість їхньої військової функції. Крім того, твори дають змогу зафіксувати високий статус дружин у тогочасних суспільствах, передусім важливу роль цього стану в підтриманні державного ладу. Беззаперечною є значущість культових осередків у скандинавських і слов'янських ранніх державах. Ці місця сприяли регіональній інтеграції та створенню владних ідеологій вождів і правителів. Ще одним важливим інститутом влади на ранньодержавному етапі були асамблеї.

Писемні звістки про віча полабських і поморських слов'ян висвітлюють ключові ознаки зібрань, а саме: всенародність (участь простолюду, мешканців області чи регіону), одностайність у рішеннях, менший або більший (але зазвичай присутній) вплив вождя чи князя. Очевидні також спонтанність і нерегулярність асамблей, що, втім, не заперечує їхнього інституційного характеру. Учасниками вічевих зібрань були представники різних суспільних станів, а процедура прийняття рішень залежала від конкретної ситуації. Впливовість простолюду, знаті, дружин, вождів і правителів відрізнялася. Найчастіше рішення ухвалювали представники еліти, які примушували решту громади виконувати їх. Вплив знаті був визначальним і поступово тільки зростав.

Участь у тінгах брала значна частина мешканців області, регіону чи цілої країни. Скандинавські зібрання функціонували на різних рівнях, від чого залежав їхній склад. Здебільшого тінги були сільським явищем, але внаслідок урбанізації з'явилися збори городян. Жителі сіл і міст мали вплив на затвердження різноманітних ухвал, однак найбільшою владою володіла еліта. Зібрання

місцевого рівня також перебували під контролем громад і знаті. Зрідка їх відвідували конунги разом із дружинами. Проте й тоді громада могла контролювати хід зборів.

Дослідження підтверджує участь у скандинавських і слов'янських асамблеях аналогічних або подібних суспільних станів, а саме мешканців одного чи декількох поселень і прилеглих територій, існування сільських і міських зібрань, тінгу й віча локального, регіонального та загальнодержавного рівнів. Участь у зборах була загальною і залишалася такою до середини XII ст. Заможніші прошарки населення були активнішими під час асамблей, а вплив еліти на їхній результат у всі періоди та на всіх рівнях був визначальним.

Ухвалення рішень під час асамблей зазвичай відбувалося у спеціальних місцях, що надавало подіям особливого значення в очах громади. Писемні джерела доводять, що тінги й віча були подібними до святкувань, передусім ритуалізованими. Їх проводили за тим самим або за подібним принципом. Процедурі ухвалення рішень були притаманні ті ж ознаки, що й язичницьким церемоніям і ритуалам. Дискусії і промови були не лише способами обміну важливою для громади інформацією та її обговорення, а й сакралізованими й театралізованими подіями. Характерними для зібрань були церемонії гадання, які використовували для ухвалення рішень, існування табу, насамперед заборон на носіння зброї та виголошення клятви. Простежується функціонування як запланованих, регулярних (щорічних, щомісячних тощо), так і спонтанних (скликаних за потреби) зборів.

Найважливішими суспільно-політичними функціями асамблей були організаційна, репрезентативна та об'єднавча. Тінги й віча давали змогу мешканцям певної території висловити свою думку, тобто відстоювати інтереси невеликого політичного утворення. Зібрання становили найяскравіший прояв їхніх укладів, у яких носієм влади був увесь колектив. На межі XI–XII ст. окреслені суспільства занепали, проте тінги й віча не зникли з політичної арени, а були

реорганізовані в інтересах еліт і правителів. Асамблеї стали важливою опорою новосформованої центральної влади. Також вони сприяли формуванню спільнот, тобто локальній і регіональній інтеграції.

Скандинавські та слов'янські зібрання відігравали й іншу роль. Асамблеї перебували на перетині релігійної та правової сфер, які до того ж були майже нероздільними в архаїчних суспільствах. За функціями, повноваженнями, важливістю для організації стосунків між різними суспільними верствами тінги й віча були подібними до язичницьких культових осередків і місць судів. Найчастіше такою була діяльність локальних зборів, які забезпечували врегулювання конфліктів у невеликих громадах, давали змогу обговорити та скорегувати місцеві звичаї, тобто правові традиції спільнот. Судова роль асамблей знаходить підтвердження майже в усіх писемних джерелах.

Під час зібрань судові ухвали приймав увесь колектив, а отже, вирішував долю правопорушника, проте також сам здійснював покарання, зокрема, примушував сплатити штраф, конфісковував або знищував майно, проганяв з громади. Разом з тим судова влада спільноти не була чітко врегульована. Рішення суду залежало від індивідуальних якостей правопорушника, суспільного стану, конкретних обставин. Цю діяльність асамблей саги висвітлюють детальніше, ніж хроніки та житія, зокрема, описують розмови між сторонами конфліктів, наводять хід судових справ, пояснюють мислення учасників судових тінгів.

У ранньодержавний період владу репрезентували та уособлювали центральні місця, як-от осередки культу, локації зібрань, резиденції еліт. Усі вони формували мережі в Упланді, Содерманланді й на о. Готланд, у Вестфольді, землях вагрів, лютичів, ранів, щецинців і пижичан, були аренами соціальних, політичних, економічних, культурних та інших контактів. Оскільки формального апарату примусу не існувало, тут під час асамблей і бенкетів встановлювалися та підтримувалися стосунки між підданими й владою. Зазначені явища, насамперед тінги і віча, були не лише проявами тогочасної культури, а й непересічними

політичними подіями, тобто ранньодержавними інститутами, які виконували організаційну роль у житті громад.

Порівняльний аналіз християнізації засвідчує, що значна частина полабських і поморських еліт не бажала приймати нову віру, а скандинавські правителі, навпаки, поширювали християнство. Навернення слов'янських володарів відбулося з ініціативи зовнішніх сил, які надсилали місіонерів і війська. Водночас у певному сенсі Скандинавію також хрестили немісцеві. Гакон Добрий прибув з Англії, звідки привіз священників та інших християн. Після цього вже норвезькі правителі надсилали місіонерів на Фарерські острови, о. Мен і в Ісландію. Скандинавські еліти намагалися християнізувати регіон, але не бажали йти на відкритий конфлікт з підданими землевласниками й вождями. Норвегія, Швеція та Ісландія все ж прийняли християнство самостійно, а Полаб'я й Помор'я залишалися язичницькими доти, доки не втратили незалежність у XII ст.

Опрацювання наративних традицій засвідчує поширеність у них сюжету, який висвітлює християнізаційну роль асамблей. У землях скандинавів, полабських і поморських слов'ян зазначені інститути були одним з найкращих засобів розповсюдження нової віри. Тому місіонери промовляли на зборах, а правителі використовували їх у своїх цілях. Асамблеї відігравали роль публічного простору, в якому дискутували про християнізацію, затверджували її. Тінги й віча становили порівняно контрольований і безпечний простір на ворожій території, що давало змогу проповідувати місіонерам. Норвегією, Швецією, Полаб'ям і Помор'ям християнство поширювалось у декілька способів. Основну роль у цих процесах відігравали правителі та еліти, однак зібрання також були ефективною мережею, яка давала змогу розповсюджувати нову віру. Їхня істотна роль у владних системах регіону була засобом у руках верхівки суспільства, яка здебільшого мирним шляхом переконала місцевих мешканців змінити релігію.

Ключові слова: інститути влади, скандинави, слов'яни, тінг, віче, вождівство, дружинна держава, раннє середньовіччя, державотворення,

християнізація, нарративні джерела, компаративний метод.

ANNOTATION

Rizun N. T. Early state institutes of the Scandinavians and the Slavs in the 8th–12th centuries: “thing” and “veche”. – A qualifying research work submitted as a manuscript.

A dissertation for the Doctor of Philosophy degree in specialty 032 – «History and archaeology». – Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2022.

A dissertation is devoted to a comparative study of early state institutes of the Scandinavians, the Polabian and the Pomeranian Slavs. In its focus are medieval gatherings – a thing and a veche. The analysis of participants, procedure, functioning, evolution, and other aspects of assemblies takes into account state formation processes, features of social orders of the last quarter of the 8th – the middle of the 12th centuries. The evidence about simultaneous and similar development of Norway, Sweden, Slavic Polabia, and Pomerania stipulate the validity of the comparison. Typical for the regions were a persistence of pre-state forms of power, a longevity of existence of pagan beliefs, a slow transformation of power institutes, an inherent in archaic societies communal form of governance.

A combination of narrative, archaeological, legal, epigraphic, and topographic sources allow us to comprehensively analyze these social orders and early states at the stage of political consolidation, centralization, Christianization, and the deepening of social stratification. The research takes into account the newest achievements of the historical field and the most important theoretical and methodological ideas of medievalists, archaeologists, anthropologists, and the scholars of runic symbols, in particular, a discussion of historical value of narrative sources – sagas, chronicles, and the lives of the saints. The study makes use of the achievements of the historical comparative studies, conceptual framework of political anthropology (concepts

chiefdom and *military government*), anthropological approach to the consideration of common law.

The comparative analysis of state formation processes attests typological and chronological resemblance of socio-political evolution among the Scandinavians, the Polabian and the Pomeranian Slavs in the last quarter of the 8th – the middle of the 12th centuries. Based on the archaeological and written sources can be traced a consolidation and integration of tribal organizations – the first step of state formation. At the end of the 10th century the processes had ended neither in Norway and Sweden nor in Slavic Polabia and Pomerania. So, in the region social and political organizations had remained relatively archaic for much longer than in the rest of Europe.

Among all these territories the Norwegian lands first unified into one state in the first half of the 11th century during the rule of konungs Olav Tryggvason, Olav the Saint, and Harald Sigurdsson. At that time in Sweden consolidation processes had been much less prominent, the Svea and the Goths had not created a unified state yet. Swedish order can be described as a confederation, inasmuch as its foundation consisted of relatively independent composite chiefdoms and early states.

Noteworthy is the similarity of integration processes among the Scandinavians and the Slavs. After all, the Lutici, the Obodrites, the Szczecincy, and the Prissani had similar systems of governance. The first formed an alliance of four large tribes. The Obodrites, the Polabians, and the Vagres belonged to another early state. Pomerania had a slightly different political organization than Polabia. Newly established urban settlements, large centers of international trade, each of which was politically and economically independent, played a much larger role here.

Early states of the Scandinavians and the Slavs emerged in a similar way, namely by the unification of composite chiefdoms into one entity. Most often, state formation took place on the territories of high concentration of economic, political, religious centers. In Norway an important place for such processes was, in particular, the region of Vestfold, in Sweden – Uppland and Södermanland near lake Mälaren. In Polabia

states arose in the vicinity of the city of Stargrad, in the area near the city of Retra, and on the Island of Rügen, and in Pomerania – around urban centers of the Szczecincy and the Prissani.

The dissertation characterizes the most important power institutes of the Scandinavians, the Polabian and the Pomeranian Slavs, such as: powers of chiefs of various ranks, rulers, elite, retinues, features of the functioning of centers of pagan cult, feasts. The descriptions of the narrative sources illuminate the image and the traits of konungs and princes, indicate the importance of their military function. In addition, the works allow us to determine the high status of the retinues in societies of that time, foremost their prominent role in the maintenance of state order. The significance of cult centers in the Scandinavian and Slavic early states is undeniable. These places facilitated regional integration and the creation of power ideologies of chiefs and rulers. Another important institute of power at the early state period were the assemblies.

The written evidence about the veche of the Polabian and the Pomeranian Slavs illuminate key features of the gatherings, such as: near universal participation (of the ordinary people, inhabitants of locality or region), togetherness in decisions, less or more prominent (but usually present) influence of a chief or a prince. The spontaneity and irregularity of the assemblies are also obvious, which, however, does not deny their institutional nature. The participants of the gatherings were representatives of various social strata, and the decision-making procedure depended on a particular situation. The influence of the ordinary people, aristocracy, retinues, chiefs, and rulers differed. Most often, decisions were made by members of the elite, who forced the rest of the community to comply. The influence of the nobility was decisive and gradually only increased.

A significant part of the inhabitants of the locality, the region or the whole country participated in the thing meetings. Scandinavian gatherings functioned at different levels, and this influenced their composition. For the most part, the thing meetings were rural phenomena, but urbanization had led to the appearance of meetings

of urban residents. The dwellers of villages and towns had an influence on acceptance of various decisions, however the elite held the greatest power. Assemblies of the local level were also controlled by communities and the nobility. Occasionally a konung and his retinue visited such events. Yet, even then the community could control the process of the meeting.

The study confirms the participation of the same or similar social strata in the Scandinavian and Slavic assemblies, namely of the inhabitants of one or several settlements and surrounding areas, the existence of rural and urban gatherings, the thing and the veche of local, regional, and nationwide levels. Participation in the meetings was general and remained such until the middle of the 12th century. Wealthier strata of society were more active during the assemblies, and the influence of the elite on their result in all periods and at all levels was decisive.

The decision-making during the assemblies usually took place at special places, which provided the events with particular importance in the eyes of the community. The written sources prove that the thing and the veche were similar to celebrations, primarily ritualized. They were conducted in the identical or similar manner. Typical for the decision-making procedure were the same characteristics as in pagan ceremonies and rituals. Discussions and speeches were not only ways of exchanging and discussing important to the community information, but also sacral and theatrical events. Distinctive for the gatherings were divination ceremonies, which were for decision-making, the existence of taboos, especially prohibition on the possession of weapons and the swearing of oaths. The functioning of both planned, regular (annual, monthly, and so on) and spontaneous (convened in a case of necessity) meetings can be traced.

The most important socio-political functions of the Scandinavian and Slavic assemblies were organizational, representative, and unifying. The thing and the veche allowed the inhabitants of a particular territory to express their opinion, that is, to defend the interests of a small political entity. Gatherings were the clearest manifestation of their social organizations, in which the whole community possessed power. At the turn

of the 11th–12th centuries such societies declined, but the thing and the veche did not disappear from the political arena, instead they were reorganized in the interests of elites and rulers. Assemblies became an important foundation of a newly formed central power. They also contributed to the formation of communities, namely local and regional integration.

Scandinavian and Slavic gatherings played another role. Assemblies were at the intersection of religious and legal spheres, which were also almost inseparable in archaic societies. In terms of functions, powers, and importance for the organization of relations between different social strata the thing and the veche were similar to pagan worship centers and court sites. In most cases, such was the functioning of local assemblies, which regulated the settlement of conflicts in small communities, provided an opportunity to discuss and modify local customs, namely their legal traditions. The judicial role of assemblies is confirmed in almost all written sources.

During the gatherings the whole community reached judicial decisions, and therefore decided the fate of a law-breaker, but it also carried out the punishment, in particular, imposed a fine, confiscated or destroyed property, banished from the community. However, judicial power of a community was not clearly regulated. The court's decision depended on the personal traits of a lawbreaker, social position, particular circumstances. The sagas cover such functioning of the assemblies in more detail than the chronicles and the lives of the saints, in particular, they describe conversations between the sides of conflicts, present judicial process, explain the thinking of the participants of the judicial thing meetings.

In the early state period power was represented and embodied by the central places, such as pagan worship centers, sites of thing meetings, elite residences. All of them formed networks in Uppland, Södermanland, and on the Island of Gotland, in Vestfold, in the lands of the Vagres, the Lutici, the Ranes, the Szczecincy, and the Prissani, were the arenas of social, political, economic, cultural, and other contacts. As there were no formal power mechanisms, relations between people and rulers were

established and maintained during assemblies and feasts. The phenomena, first of all the thing and the veche, were not only manifestations of the culture of the time, but also extraordinary political events, that is, early state institutes that played an organizational role in the life of communities.

Comparative analysis of Christianization testifies that a large part of the Polabian and Pomeranian elites did not want to accept the new faith, and the Scandinavian rulers, on the contrary, promoted Christianity. The conversion of Slavic rulers took place at the initiative of external forces, who sent missionaries and militaries. At the same time, in a sense, Scandinavia was also baptized by foreigners. Hakon the Good came from England and brought priests and other Christians. Afterwards, Norwegian rulers sent missionaries to the Faroe Islands, the Island of Man, and Iceland. Scandinavian elites tried to Christianize the region, but did not want to go into an open conflict with landowners and chiefs. Nonetheless, Norway, Sweden, and Iceland converted to Christianity, while Polabia and Pomerania remained pagan until they lost independence in the 12th century.

The elaboration of narrative traditions indicates the prevalence of a plot, which highlights the Christianizing role of assemblies. In the lands of the Scandinavians, the Polabian and the Pomeranian Slavs these institutes were one of the best means of promoting the new faith. Therefore, the missionaries spoke at the meetings, and the rulers used them for their own purposes. Assemblies played the role of public space, in which people discussed Christianization, approved it. The thing and the veche constituted a relatively controlled and safe environment in a hostile territory, which allowed missionaries to preach. In Norway, Sweden, Polabia, and Pomerania Christianity spread in several ways. Rulers and elites played a key role in these processes, but gatherings were also an effective network for promotion of the new faith. Their significant role in the region's power systems was a tool in the hands of the highest strata of society, which for the most part peacefully persuaded local inhabitants to change their religion.

Key words: power institutes, Scandinavians, Slavs, thing, veche, chiefdom, military government, early Middle Ages, state formation, Christianization, narrative sources, comparative method.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Різун Н. Т. Слов'янське віче: зіставний аналіз середньовічних західноєвропейських і руських джерел. *Проблеми слов'янознавства*. 2017. № 66. С. 28–40.

2. Різун Н. Т. Віче у поморських слов'ян XI–XII ст. (до історіографії проблеми). *Проблеми слов'янознавства*. 2019. № 68. С. 29–41.

3. Різун Н. Т. Скандинавські та слов'янські середньовічні асамблеї як ранньодержавні інститути. *Емінак: Науковий щоквартальник*. 2020. № 2 (30). С. 200–208.

4. Різун Н. Т. Тінг і віче в описах скандинавських саг і руських літописів. *Сіверянський літопис*. 2020. № 5 (155). С. 36–46.

5. Rizun N. T. Scandinavian thing-assemblies and cultic sites as ritual space: research status. *Ethnic History of European Nations: Collection of scientific works*. 2021. № 64. P. 7–14.

Наукові публікації, які додатково відображають зміст дисертації:

6. Rizun N. T. Early States, Power, and Assemblies in the Baltic Sea Region: A Comparative Study (8th–12th Centuries). *European Scientific Journal. Humanities*. 2021. Vol. 17. № 39. P. 19–34.

7. Rizun N. T. Christianization of Pomerania and Scandinavia (9th–12th centuries): between consensus and coercion. *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2021. Vol. 7. № 4. P. 5–13.

Наукові публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Rizun N. T. Zgromadzenia publiczne a chrystianizacja Europy Północno-Wschodniej: między konsensusem i przymusem. *Media Aetas – Historia Viva. Średniowiecze – Historia Żywa: Abstrakty*. Wrocław: Fundacja dla Uniwersytetu Wrocławskiego, 2018. S. 90–91.

9. Різун Н. Т. Утворення держав у скандинавів і балтійських слов'ян (VIII–XII ст.): порівняльна характеристика. *Модернізація та наукові дослідження: інтеграція науки та практики*: матеріали II науково-практичної конференції (м. Вінниця, 24–25 липня 2020 р.). Херсон: Видавництво “Молодий вчений”, 2020. С. 42–45.